



**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

**Tabiiy fanlar fakulteti
Geografiya o‘qitish metodikasi yo‘nalishi
II kurs 22 – guruh talabasi**

**KAMOLOVA MUXLISANING
JAHON TABIIY GEOGRAFIYASI
fanidan yozgan**

REFERAT

Mavzu: Geografik qobiqda zonallikning namoyon bo‘lishi

**Topshirdi:
Qabul qildi:**

**M. KAMOLOVA
I. JANKOBILOV**

Qarshi 2014 y.

Reja:

KIRISH

1. Geografik qobiqdagi zonallikning sabablari
2. Geografik qobiqdagi zonallikning assimetriyasi
3. Geografik mintaqalar ulardagi zonalarining qisqacha tavsifi

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

K I R I S H

Tabiatda modda va energiya o'zgarishlari hamda umuman, tabiiy geografik majmularning rivojlanishiga sabab bo'luvchi barcha hodisalar. Bular atmosfera sirkulyatsiyasi, namlikning aylanishi, relyef shakllanishi, nurash, tuproq hosil bo'lishi, o'simlik va hayvonot dunyosining mavsumiy hamda asosiy o'zgarishlari, komponentlararo aloqada ro'y berishi, jarayonlardan iborat. Tabiiy geografik jarayonini tadqiq etish landshaftlarning dinamik uzilma sifatida o'zgarishning oqilona tanlashga imkon beradi. Geografik majmualararo hamda komponentlararo modda va energiya almashinuvini aniqlash ayniqsa katta nazariy ahamiyatga ega. Tabiiy geografik jarayonlar vaqt davomida va muayyan tartibda takrorlanib turadi. Masalan, havo harorati, namligi, shamollar, yorug'lik kecha-kunduz davomida, fasllar yil davomida almashinib turadi. Shuningdek, tog' jinslarining nurashi va toshqini va boshqalar muayyan tartibda takrorlanadi. Tabiiy geografik zonalar quruqlikning tabiat zonolari-iqlim omillariga bog'liq ravishda, asosan issiqlik bilan namlik miqdori va nisbatiga qarab muayyan tartibda qonuniy almashinib boradigan geografik qobiqning yirik bo'linmalari. Zonalar almashinuvi ekvatoridan qutblarga va okeanlardan materik ichkarisiga tomon ro'y beradi. Ular odatda kenglik bo'ylab cho'zilgan bo'lib aniq chegaralarga ega emas. Asta-sekin bir-biriga o'tib boradi. Yer yuzida ro'y beradigan hodisalar Yerning ichki kuchlariga va quyoshdan keladigan radiatsiya nurlariga bog'liq Yer shar shaklida bo'lgani uchun quyoshning nuri tekis taqsimlanmaydi. Zonalar o'z navbatida nisbatan tor bo'limlar-tabiiy

geografik kichik zonalarga ajratiladi. Masalan: Dasht zonasida quruq tipik dasht zonasi, mo'tadil mintaq o'rmonlari zonasida tayga, aralash va keng bargli o'rmonlar zonasi farq qiladi. Yer sharida tabiiy geografik mintaqalar ajratilgan bo'lib, ularning har birining zonal sistemasi tekisliklarda zona va kichik zonalar, tog'larda balandlik mintaqalari to'plami mavjud. Shimoliy yarim sharda quyidagi zonalar bor. Arktika muz shahrolari, tundra, o'rmon tundra, mo'tadil mintaq o'rmon, dashtlari, mo'tadil mintaq chala cho'llar, subtropik cho'llar, sernam tropik o'rmonlar, tropik siyrak o'rmonlar, quruq o'rmonlar va savannalar, tropik chalacho'llar, subekvatorial mussonli aralash o'rmonlar zonalari. Janubiy yarim sharda esa tundra zonasi, o'rmon tundra zonasi, mo'tadil mintaq cho'llari zonasi uchramaydi. Har bir geografik mintaqalar issiqlik va namlikning alohida rejimi, havo massalari, ularning sirkulyatsiyasi, biogeokimyoviy va geomorfologik jarayonlarining ketma-ketligi o'rmonliklarning vegetatsiya davri, hayvonlar migratsiyasi moddalarning aylanma harakati va boshqalar, xususiyatlari bilan farq qiladi. Iqlim omillari asosan issiqlik va namlikka bog'liq ravishda har bir tabiiy geografik mintaq ichida tabiiy geografik zonalar ajratiladi. Mintaqalar ekvatoridan qutblarga va tog' etaklaridan cho'qqilarga tomon, shuningdek past atmosfera bosimli statsionar seryog'in obastlardan arid landshafti, ob-havoning antisiklon holatdagi yuqori bosimlik oblaslari tomon o'zgarib boradi.

GEOGRAFIK MINTAQALAR VA ZONALAR

1. Geografik qobiqdagi zonallikning sabablari

Yer yuzasi bir xil bo'lgan taqdirda, har bir tabiat zonasi g'arbdan sharqqa cho'zilgan uzun hududdan iborat bo'lgan bo'lar edi. Ammo quruqlik va dengizlarning bir xilda taqsimlanmaganligi, iliq va sovuq dengiz iqlimlarining mavjud-ligi va Yer yuzasi relyefining xilma-xilligi tabiat komplekslarini kengliklar bo'ylab joylanishini buzadi.

Yer yuzasi landshaftining xilma-xilligi va rivojlanishi zonal va azonal omillarning yig'indisi va o'zaro ta'siri natijasidir. Geografik qobiqda faqat zonal xususiyatlar yoki faqat azonal xususiyatlar uchraydigan joy hech yerda yo'q. Zonal va azonal xususiyatlar hamma vaqt birga uchraydi.

Tabiiy zonallik geografiyadagi ilk qonuniyatlardan biridir. Tabiat mintaqalarining va zonallikning mavjudligini grek olim-laridan eramizgacha bo'lgan V asrdayoq Gerodot (485—425-y mil.av.) va Evdoniks (400—347-y mil.av.) aniqlashgan. Ular Yer yuzasida beshta zonani ajratishgan: tropik, ikkita mo'tadil va ikkita qutbiy. Rimlik faylasuf va geograf Posidoniya mil.av. II-I asrlarda (mil.av. 135—51-y) iqlimi, o'simligi, gidrografi-yasi va aholining xo'jalik faoliyatiga qarab bir qancha zonalarini ajratadi.

Zonallik qonuniyatini rivojlanishida nemis olimi A. Gum-boldtning xizmatlari juda katta.

Har bir iqlim mintaqasida namlikni va issiqlikni notekis taqsimlanishi natijasida qator tabiat zonolari vujudga keladi. Quyida tabiat zonalarining tavsifi qisqacha bayoni beriladi.

Ammo Quyosh nurlarini Yer yuzasiga tushishi atmosfera-ning holatiga bog'liq. Atmosferaning ba'zi joylari tiniq, ba'zi joylarida changiar va nam ko'p bo'ladi. Demak, Quyosh nurlarini ekvatoridan qutblar tomon qonuniy kamayib borishiga atmosferaning tiniqlik darajasi ham ta'sir etar ekan.

Yer yuzasida haroratning taqsimlanishi Quyosh issiqligiga bog'liq. Ammo haroratning taqsimlanishiga Yer yuzasining issiqlik sig'imi ham ta'sir qiladi, bu esa haroratni Yer yuzasida taqsimlanishini murakkablashtirib yuboradi. Yer yuzasida issiqlikni taqsimlanishiga okean va havo oqimlari kuchli ta'sir ko'rsatadi. Atmosfera yog'inlarini taqsimlanishida zonallik va sektorlik aniq namoyon bo'ladi.

Issiqlik va namlikning birgalikdagi ta'siri ma'lum bir tabiiy geografik hodisalarning hosil bo'lishidagi asosiy omil hisoblanadi. Yer yuzasida issiqlikning, namlikning, haroratning notekis taqsimlanishi natijasida issiqlik va iqlim mintaqalari, tabiat zonalari va turn" xil landshaftlar vujudga keladi.

2. Geografik qobiqdagi zonallikning assimetriyasi

Barcha jism va hodisalar uchun simmetriya (yun. *symmetria* teng, baravar o'1chamli) va dissimetriya (simmetriyaning buzilishi) xos. Geografik qobiqda ham ob'yektlarning joylashuvi simmetrik va dissimetrik xususiyatlarga ega. Chunki geografik qobiqda har bir ob'yekt (hodisa) o'zining atrof muhiti bilan o'zaro ta'sirda bo'ladi. Bir xil simmetryiyali muhitda barcha qismlari orasida dinamik muvozanat bo'lgan ob'yekt tartibli rivojlanishi mumkin. Ammo, muhit odatda bir xil bo'lmaydi, shu sababli undagi simmetriya buziladi va undagi ob'yekt

(hodisa) dissimetrik bo'ladi. Geografik qobiqda dissimetriyaning sabablari ko'p va shu tufayli u ko'p oqibatlarda ifodalanadi. Simmetriyasining ayrim elementlari saqlanib, boshqalari buzilgan ob'yektlar dissimetrik ob'yektlar deyiladi. Geografik adabiyotlarda simmetriyasi buzilgan ob'yektlar *asimmetrik* (yun. *a...*, *an...* yo'q, emas; *symmetria* teng, baravar o'lchamli) ob'yektlar ham deb ataladi. Masalan, bir qirg'og'I ikkinchisika nisbatan tikroq bo'lgan asimmetrik dary vodiysi. Ijobiy va salbiy shakllar tenligi mavjud bo'lgan ob'yektlar esa *antisimmetrik* (yun. *qarama-qarshi*, *zid*; *symmetria* teng, baravar o'lchamli) ob'yektlar deyiladi. Masalan, suvli Arktika va materikli Antarktika, continental shimoliy va okeanli janubiy yarim sharlar antisimmetrik ob'yektlardir. Shunday qilib, geografik ob'yektlar: a) simmetrik, b) dissimetrik, c) antisimmetrik va e) asimmetrik bo'lishi mumkin.

K.K. Markov shimoliy va janubiy yarim sharlarning tabiatidagi muhim tavoffutlar asosida geografik qobiq tuzilmasining antisimmetriyasi (asimmetriyasi) zonallikka nisbatan umumiyroq xossaga ega va shu sababli asimmetriya ham geografik qobiqning eng asosiy xususiyatidir, deb fikr bildirgan edi.

Geografik qobiq tuzilmasining xususiyatlarini "geografik qobiq - geografik qobiqning qutbiy asimmetriyasi – zonal (mintaqaviy) va azonal tuzilmalar" formulasi ko'rinishida ifodalash mumkin. Ammo, keyinroq K.K.Markov (1973) geografik qobiqning quyidagi asosiy tuzilmalarini ajratish lozimligini ta'kidlagan edi:

- 1) gorizontalar mintaqalar va zonalar;
- 2) vertikal zonalar;
- 3) antisimmetrik yarim sharlar;

4) materiklar va okeanlar.

S.V. Kalesnik (1970) ham K.K. Markovning assimetriya geografik qobiqning eng asosiy xususiyatidir, degan fikriga qo'shilgan edi.

V.B. Sochavaning fikricha esa, tropik va tropikdan tashqaridagi mintaqalar birinchi qatopdagi tuzilmalar bo'lib, ular fonida asimmetriya namoyon bo'ladi.

Shimoliy va janubiy yarim sharlarda geografik qobiqning tuzilmasi ham bir xil emas; antisimmetriya shimoliy va janubiy yarim sharlar mu'tadil mintaqalarini shimoliy qismlarining geografik zonalligida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi:

Geografik zonalar

<i>Shimoliy yarim sharning mu'tadil mintaqasi</i>	<i>Janubiy yarim sharning mo'tadil mintaqasi</i>
Tundra	-
O'rmon – tundra	-
Tayga	-
Aralash o'rmonlar	-
Barg to'kadigan keng bargli o'rmonlar	-

Masalan, janubiy yarim sharda shimoliy yarim shar materiklaridagi mu'tadil va subtropik kengliklar uchun xos bo'lgan tundra, o'rmon – tundra, tayga, aralash o'rmonlar zonolari yo'q.

*Mo'tadil issiq mintaq*a (subtropiklar). Mazkur mintaqada Quyoshdan keladigan issiqlik miqdori nisbatan kam va mavsum-lar bo'yicha o'zgarib turadi. Yillik radioatsiya balansi 50—60 kkal/sm², faol haroratlar yig'indisi 4000—6000°C. Eng sovuq oyning o'rtacha harorati 4°C dan yuqori, sovuq urishi va sovuqlar bo'lishi ham mumkin. O'simliklarda qisqa bo'lsa ham vegetativ tinim davri mavjuddir. Mazkur mintaq har ikkala yarim sharning 30—40° kengliklarini o'z ichiga oladi.

Mo'tadil iliq mintaqada issiqlik me'yori mavsumiy, sovuq davr uzoq davom etadi. Shuning uchun ushbu davrda o'simliklar vegetatsiyasi mavsumiydir. Yillik radioatsiya miqdori $20-50 \text{ kkal/sm}^2$, faol haroratlar yig'indisi $1500-4000^\circ\text{C}$ va u mav-sumlar bo'yicha o'zgarib turadi. Natijada mazkur mintaqada o'ziga xos o'simlik turlari shakllangan. Ushbu mintaqaning termik sharoiti ignabargli va bargini to'kadigan o'simliklarning o'sishiga imkon beradi. Bunday o'rmonlarning qutbiy chegarasi eng iliq oyning 10°C li izotermasi hisoblanadi. Mazkur mintaqada ham namlikning notekis taqsimlanishi natijasida dashtlar, chala cho'llar va cho'llar ham hosil boigan. Mazkur mintaqada $40^\circ-60''$ kengliklarni o'z ichiga oladi.

Mo'tadil sovuq mintaqada (subarktika va subantarktika) har ikkala yarim sharning $66''-70^\circ$ kengliklarni o'z ichiga oladi. Radioatsiya balansi 20 kkal/sm^2 dan kam va eng iliq oyning o'rtacha harorati 10°C dan o'tmaydi, ammo 5°C dan pastga tushmaydi. Termik sharoiti faqat o'tlar hamda lishayniklarni o'sishiga imkon beradi. Harorat $0''$ dan yuqori bo'ladigan yoz mavsumi qisqa, shuning uchun o'simliklar orasida ko'p yillik o'simliklar ko'pchilikni tashkil qiyadi.

Sovuq mintaqada asosan qutbiy hududlarni o'z ichiga oladi. Termik sharoiti o'simlik va hayvonot dunyosi uchun juda noqulay, eng iliq oyning o'rtacha harorati ham 5° dan oshmaydi. Yilning ko'p davrida suv muzlagan holda bo'ladi.

Iqlim mintaqalari. Yer yuzasida haroratning notekis taqsimlanishi natijasida iqlim mintaqalari vujudga keladi. Yer yuzasida asosiy va oraliq iqlim mintaqalari hosil bo'ladi. Asosiy iqlim mintaqalarida yil bo'yi bir xil havo massalari hukmron bo'ladi. Oraliq iqlim mintaqalarida havo

massalari fasllar bo'yicha o'zgarib turadi. Geografik qobiqda 13 ta iqlim mintaqasi ajratiladi: ekvatorial, ikkita subekvatorial, ikkita tropik, ikkita subtropik, ikkita mo'tadil, subarktika va subantarktika, arktika va antarktika.

Ekvatoril iqlim mintaqasi. Ekvatordan har ikki tomondagi $5-10^{\circ}$ kengliklarni o'z ichiga oladi. Mazkur mintaqada yil davomida doimo harorat va namlik yuqori bo'ladi. Havo harorati 24°C dan 28°C ga o'zgaradi. Yiliga 1000—3000 mm yog'in yog'adi. Ko'pincha havo issiq hamda rutubatli bo'lib, tez-tez momaqaldiroq turib, jala quyadi (Amazonka havzasining g'arbiy qismi, Kongo havzasi, Malayya to'plam orollari).

Subtropik musson iqlimi Osiyo va Shimoliy Amerikaning sharqiy qismlarida tarkib topadi. Qutbiy front janubga katta masofada kirib boradi. Shuning uchun subtropik kengliklar sovuq va quruq mo'tadil havo massalari bilan ishg'ol qilinadi. Qish sovuq va quruq bo'ladi. Yozda esa mazkur hududlarga okeandan nam tropik havosi kirib keladi va kuchli yomg'ir yog'ishiga sabab bo'ladi. Pekinda yillik yog'in 612 mm, ammo dekabrda 2 mm, iyulda 235 mm yog'in yog'adi.

Subtropik okean iqlimi yumshoq va nisbatan namroq. Yozda havo musaffo, qishda esa yomg'irli va shamolli bo'ladi. Mazkur iqlim okeanlarning subtropik kengliklarida tarqalgan.

*Mo'tadil mintaq*a har ikkala yarim sharning 40 va 65° kengliklari oralig'idagi hududlarni o'z ichiga oladi. Mazkur iqlimning eng muhim xususiyatlari yil davomida mo'tadil havo massalarining va g'arbiy shamollarning hukmronligi, siklonlar harakatining faolligi, iliq yoz va sovuq qish, qalin qor qoplami, okeanlarda esa suzib yuruvchi muzlarning ko'pligidir. Haroratning o'rtacha farqi shimolda 29°C , janubda 12°C .

Mo'tadil iqlim doirasida ham to'rtta iqlim turi ajratiladi: materik ichkarisidagi kontinental, materik sohillaridagi yumshoq (dengiz), musson va okean iqlimlari.

Materik ichkarisidagi *kontinental* iqlim Yevrosiy va Shimo-liy Amerikada keng tarqalgan. Yoz iliq (shimolda) va issiq Ganubda). Qish sovuq, qor qoplami qalin. Sharqiy Sibirda yan-yarning o'rtacha harorati — 40°C ga tushadi. Yillik harorat farqi 60° va undan yuqoriroq. Atmosfera yog'inlarining miqdori ko'p emas. Shimolda yog'inlar bug'lanishdan ko'p, janubda esa bug'lanish yog'in ihiqdoridan ortiq. Yog'inlar yil davomida yog'adi, ammo ularning ancha qismi shimolda qishda yog'sa, janubda esa bahorga to'g'ri keladi. Shuning uchun o'rmonlar janubda cho'l bilan almashinadi.

Materiklar chekkalaridagi yumshoq («dengiz») iqlim Yevrosiyo va Shimoliy Amerikaning g'arbiy qirg'oqlarida tarkib topgan. Yil davomida okeandan nam g'arbiy shamollar esib turadi. G'arbiy shamollar qishda iliq, yozda salqin bo'ladi, yanvarning o'rtacha harorati 0°C atrofida, doimiy qor qoplami hosil bo'lmaydi. Yog'in miqdori ko'proq va yil davomida bir tekis taqsimlangan. Bu yerda keng bargli o'rmonlar yaxshi rivojlangan.

Mo'tadil musson iqlimi. Yevrosiyaning Tinch okean sohillarida tarqalgan (shimoli-sharqiy Xitoy, Yaponiya, Rossiyaning Primore o'lkasi va Saxalin). Yoz seryog'in, qish sovuq, qor qoplami qalin. Yog'inlarning 85 — 95% i yozga to'g'ri keladi.

Mo'tadil okean iqlimi sernam, bulutli, harorat farqlari kam, g'arbiy shamollar hukmron. Janubiy yarim sharda g'arbiy shamollarning tezligi 10—15 m/sek.

Subarktika va Subantarktika iqlim mintaqalari. Yil davomida muz bilan qoplanib yotadi. Yog'inlar kam, fasllar bo'yicha haroratning farqi katta. Yozi salqin, tuman bo'lib turadi. Quyidagi iqlim turlari ajratiladi: a) qishi nisbatan iliq iqlim (Bofort dengizi sohili, Baffin Yeri, Severnaya Zemlya, Novaya Zemlya, Shpitsbergen orollari, Taymir, Yamal yarimorollari); b) qishi sovuq iqlim (Kanada ko'plab orollari, Novaya Sibir orollari, Sharqiy Sibir va Laptevlar dengizi sohillari); d) qishi juda sovuq iqlim. Yoz harorati 0° dan past iqlim (Grenlandiya, Antarktida).

Subekvatorial mintaqa tabiat zonalari. Ekvatorning ikki to-monida shimoliy va janubiy yarim sharlarda joylashgan. Yoz sernam, issiq, qish quruq va yog'insiz. Mazkur mintaqada ikkita tabiat zonasi shakllangan: a) subekvatorial musson aralash o'rmonlar zonasi; b) savanna va siyrak o'rmonlar zonasi.

1.Subekvatorial musson aralash o'rmonlar zonasi. Janubiy va Markaziy Amerikada, Janubiy Osiyoda va Shimoli — sharqiy Avstraliyada tarqalgan. Ikkita fasl mavjud. Sernam va issiq yoz, qisqa yog'insiz quruq qish ajratiladi (2,5—4,5 oy). Qizil laterit tuproqlari tarqalgan. Aralash bargini to'kadigan doimiy yashil o'rmonlar va quruq qish faslida tamoman bargini to'kadigan o'rmonlardan iborat.

2.Savanna va siyrak o'rmonlar zonasi Janubiy Amerikada, Afrikada, Janubiy Osiyoda va Shimoliy Avstraliyada tarqalgan. O'rtacha oylik harorat $+15^{\circ}$ – $+32^{\circ}$. Ekvator yonidagi sernam yoz tropik yonidagi quruq fasl bilan almashinib turadi. Sernam fasl 8—9 oy davom etadigan joylarda baiand o'tloqli savannalar, 6 oy davom etadigan joylarda tipik savannalar va quruq fasl uzoq davom etadigan joylarda cho'llashgan savannalar tarqalgan. Savannafar bu tropik kengliklardagi o'simliklar turi bo'lib, unda

o'tloqlar bilan birga siyrak daraxtlar ham o'sadi. Asosan boshhoqli o'tlar keng tarqalgan. Daraxtlari pakana, zontiksimon, ko'p daraxtlar tanasida suv saqlaydi (baobab, butulkasimon daraxt). Tropik mintaqaning tabiat zonalari. Shimoliy va janubiy yarim sharlarning $20-30^{\circ}$ kengliklari oralig'ida joylashgan. Yuqori harorat (o'rtacha oylik harorat $+10^{\circ}$), passat shamollari hukmronligi, yog'in miqdorining kamligi ($<200\text{mm}$) bilan ajralib turadi. Mazkur mintaqada quyidagi tabiat zonalari shakllangan: nam tropik o'rmonlar, tropik siyrak o'rmonlar, quruq o'rmonlar va savannalar zonasi, tropik chala cho'llar va cho'llar zonasi.

—nam tropik o'rmonlar uchun quyidagi xususiyatlar xos: doimiy issiq iqlim, o'rtacha, oylik harorat $+18^{\circ}\text{C}$ ga pasayishi mumkin. Yong'insiz quruq fasl ham ajratiladi, ammo u davr qisqa vaqt davom etadi, shunga qaramasdan mazkur davrda bug'lanish yog'in miqdoridan ko'p. Tropik o'rmonlar tog'larning sernam yonbag'irlarida keng tarqalgan. Grunt suvlari chuchuk va Yer yuzasiga yaqin joylashgan. Suv ayirg'ichlarida tarqalgan o'rmonlardagi daraxtlar quruq yog'insiz davrda bargini to'kadi. Bunday o'rmonlar musson o'rmonlari deb ataladi. Quruq davrning qisqaligi tufayli daryo vodiylari bo'ylab doimiy yashil o'rmonlar rivojlangan (Hindiston yarim orolining g'arbiy qismi, Afrikaning Gviana qirg'oqlari, Braziliyaning sharqiy qirg'oqlari, Markaziy Amerika va Madagaskar orolining sharqiy qismi). Yog'in miqdoriga qarab va quruq yog'insiz faslnirig davom etishiga qarab tropik nam o'rmonlar, bargini to'kadigan quruq tropik o'rmonlar, doimiy yashil tropik o'rmonlar (kserofit dag'al bargli daraxtlardan iborat) ajratiladi. Hayvonot dunyosi ekvatorial o'rmonlar hayvonlaridan farq qilmaydi. Qizil tuproqlar tarqalgan;

— tropik siyrak va quruq o'rmonlar va savannalar zonasi janubiy (Gran-Chako) va Markaziy Amerikaning sharqiy qismlarida, Afrikada (Kalahari) va Avstraliyada keng tarqalgan. Iqlimi quruq (o'rtacha oylik harorat $+12^{\circ}+30^{\circ}$), yillik yog'in miqdori 200 mm.dan 1000—1200 mm.gacha. Yog'inlarning 75% yozda yog'adi. Qish quruq, bu paytda daraxtlar yoppasiga bargini to'kadi, o'tlar qurib qoladi, kserofit butalar va sukkulentlar keng tarqalgan. Ancha quruq hududlarda siyrak o'rmonlar va cho'llashgan savannalar, sernamroq hududlarda quruq o'rmonlar va savannalar tarqalgan. Jigarrang — qizil, qizilqo'ng'ir va bo'z-jigarrang tuproqlar tarqalgan. Tropik siyrak o'rmonlar bir-biridan ancha uzoqda joylashgan va quruq faslda bargini to'kadigan daraxtlardan iborat. Daraxtlarning pastki yarusida tikonli o'simliklar keng tarqalgan. Siyrak o'rmonlarda savannalardan farq qilib boshqoli o'tlar uchramaydi yoki juda kam;

—tropik chala cho'llar zonasiga Afrika, Osiyo, Avstraliya, Shimoliy va Janubiy Amerikaning ichki kontinental va g'arbiy okean bo'yi qismlari kiradi. Iqlimi quruq va issiq (o'rtacha oylik harorat $+32^{\circ}\text{C}$), yog'inlar yozda yog'adi (100—200 mm), yuza oqim miqdori kam, yupqa qizil qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Ko'p yillik boshqoli va butasimon o'simliklardan iborat;

—tropik cho'llar zonasi materiklarning ichki va g'arbiy okean bo'yi qismlarida tarqalgan. Afrikada (Sahroi Kabir, Namib), Osiyoda (Arabiston yarim orolining 30° sh.k. janubiy qismlari), Avstraliyada (Kattaqum, Viktoriya cho'li) keng tarqalgan. Shimoliy va Janubiy Amerikada materiklarning g'arbiy qismlarida tarqalgan. Iqlim issiq, juda quruq va keskin kontinental, oqim umuman yo'q, o'simligi kserofit va juda siyrak,

hayvonot olami kambag'al. G'arbiy okean bo'yi qirg'oqlarida (Namib va Atakama cho'li) nisbiy namlik juda yuqori, tumanlar ko'proq, harorat nisbatan past.

X U L O S A

Xulosa qilib aytish lozimki, Yer yuzasi bir xil bo'lgan taqdirda, har bir tabiat zonasi g'arbdan sharqqa cho'zilgan uzun hududdan iborat bo'lgan bo'lar edi. Ammo quruqlik va dengizlarning bir xilda taqsimlanmaganligi, iliq va sovuq dengiz iqlimlarining mavjud-ligi va Yer yuzasi relyefining xilma-xilligi tabiat komplekslarini kengliklar bo'ylab joylanishini buzadi. Yer yuzasi landshaftining xilma-xilligi va rivojlanishi zonal va azonal omillarning yig'indisi va o'zaro ta'siri natijasidir. Geografik qobiqda faqat zonal xususiyatlar yoki faqat azonal xususiyatlar uchraydigan joy hech yerda yo'q. Zonal va azonal xususiyatlar hamma vaqt birga uchraydi.

Tabiiy zonallik geografiyadagi ilk qonuniyatlardan biridir. Tabiat mintaqalarining va zonallikning mavjudligini grek olim-laridan eramizgacha bo'lgan V asrdayoq Gerodot (485—425-y mil.av.) va Evdoniks (400—347-y mil.av.) aniqlashgan. Ular Yer yuzasida beshta zonani ajratishgan: tropik, ikkita mo'tadil va ikkita qutbiy. Rimlik faylasuf va geograf Posidoniya mil.av. II-I asrlarda (mil.av. 135—51-y) iqlimi, o'simligi, gidrografiya va aholining xo'jalik faoliyatiga qarab bir qancha zonalarini ajratadi. Zonallik qonuniyatini rivojlanishida nemis olimi A. Gumboldtning xizmatlari juda katta. Har bir iqlim mintaqasida namlikni va issiqlikni notekis taqsimlanishi natijasida qator tabiat zonalarini vujudga keladi. Quyida tabiat zonalarining tavsifi qisqacha bayoni beriladi.

Barcha jism va hodisalar uchun simmetriya (yun. *symmetria* teng, baravar o'ldhamli) va dissimmetriya (simmetriyaning buzilishi) xos. Geografik qobiqda ham ob'yektlarning joylashuvi simmetrik va dissimmetrik xususiyatlarga ega. Chunki geografik qobiqda har bir ob'yekt (hodisa)

o`zining atrof muhiti bilan o`zaro ta`sirda bo`ladi. Bir xil simmetryiyali muhitda barcha qismlari orasida dinamik muvozanat bo`lgan ob`yekt tartibli rivojlanishi mumkin. Ammo, muhit odatda bir xil bo`lmaydi, shu sababli undagi simmetriya buziladi va undagi ob`yekt (hodisa) dissimetrik bo`ladi. Geografik qobiqda dissimetriyaning sabablari ko`p va shu tufayli u ko`p oqibatlarda ifodalanadi. Simmetriyasining ayrim elementlari saqlanib, boshqalari buzilgan ob`yektlar dissimetrik ob`yektlar deyiladi. Geografik adabiyotlarda simmetriyasi buzilgan ob`yektlar *asimmetrik* (yun. *a...*, *an...* yo`q, emas; *symmetria* teng, baravar o`lchamli) ob`yektlar ham deb ataladi. Masalan, bir qirg`og`I ikkinchisika nisbatan tikroq bo`lgan assimetrik dary vodiysi. Ijobiy va salbiy shakllar tengligi mavjud bo`lgan ob`yektlar esa *antisimmetrik* (yun. *qarama-qarshi*, *zid*; *symmetria* teng, baravar o`lchamli) ob`yektlar deyiladi. Masalan, suvli Arktika va materikli Antarktika, continental shimoliy va okeanli janubiy yarim sharlar antisimmetrik ob`yektlardir. Shunday qilib, geografik ob`yektlar: a) simmetrik, b) dissimetrik, c) antisimmetrik va e) asimmetrik bo`lishi mumkin.

Demak, geografik qobiqda hodisa va jarayonlarni mintaqaviy, ya'ni kengliklar bo'yicha tarqalishining asosiy sababi Yer yuzasida Quyosh nurlari va issiqlikning notekis taqsimlanishidir. Ammo Quyosh nurlarini Yer yuzasiga tushishi atmosfera-ning holatiga bog'liq. Atmosferaning ba'zi joylari tiniq, ba'zi joylarida changiar va nam ko'p bo'ladi. Demak, Quyosh nurlarini ekvatoridan qutblar tomon qonuniy kamayib borishiga atmosferaning tiniqlik darajasi ham ta'sir etar ekan.

Yer yuzasida haroratning taqsimlanishi Quyosh issiqligiga bog'liq. Ammo haroratning taqsimlanishiga Yer yuzasining issiqlik sig'imi ham

ta'sir qiladi, bu esa haroratni Yer yuzasida taqsimlanishini murakkablashtirib yuboradi. Yer yuzasida issiqlikni taqsimlanishiga okean va havo oqimlari kuchli ta'sir ko'rsatadi. Atmosfera yog'inlarini taqsimlanishida zonallik va sektorlik aniq namoyon bo'ladi.

Issiqlik va namlikning birgalikdagi ta'siri ma'lum bir tabiiy geografik hodisalarning hosil bo'lishidagi asosiy omil hisoblanadi. Yer yuzasida issiqlikning, namlikning, haroratning notekis taqsimlanishi natijasida issiqlik va iqlim mintaqalari, tabiat zonalari va turli xil landshaftlar vujudga keladi.

Issiqlik mintaqalari. Issiqlik mintaqalari asosan Yer yuzasida issiqlikning notekis taqsimlanishi natijasida hosil bo'ladi. Geografik qobiqda issiq, mo'tadil issiq, mo'tadil, mo'tadil sovuq va sovuq mintaqalar ajratiladi (mintaqalar ta'rifi A.M.Ryabchikov 1968, S.V.Kalesnik, 1966 bo'yicha).

Balandlik mintaqalarining tuzulishi togiarning qaysi geografik mintaqada va sektorda joylashganligiga bog'liq. Oraliq sektorlarda balandlik mintaqalarining tuzulishida gumid va arid landshaftlar qatnashadi. Quruq sektorlarda cho'l va chala cho'l landshaftlari keng tarqalgan. Ekvatorial mintaqada quyidagi balandlik mintaqalari shakllangan: Gileya o'rmonlari; tog' gileya o'rmonlari; qing'ir-qiyshiq o'rmonlar; paramos; cho'llar. Okean bo'yi sektorida esa quyidagi tabiat zonalari shakllangan: gileya o'rmonlari; tog' gileya o'rmonlari; aralash o'rmonlar; tumanli o'rmonlar; paramos choilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аношко В.С, Трофимов А.М., Широков В.М. Основы географического прогнозирования. Минск., 1985.
2. Kalesnik S.V. Umumiy yer bilimi kiska kursi. T.: O'qituvchi. - 1966, 268 b.
3. Криволицкий А.Е. Голубая планета. М.: Мысль. — 1985, 335 с.
4. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. М.: Высшая школа. - 1990, 335 с.
5. Neklyukova N. P. Umumiy yer bilimi. Amaliy mashg'ulotlar. T. O'qituvchi, 1961. 152 b.
6. Shubayev L. P. Umumiy yer bilimi. T.: O'qituvchi. — 1975, 388 b.
7. Vahobov X, Abdunazarov O', Zaynutdinov, Yusupov R., Umumiy yer bilimi. "Sharq" T. 2005. 256 b.
8. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom-8.
9. www.nuu.uz/faculties/geography/
10. <http://pedagog.uz/libr2>